

Ю. В. Сайфуліна
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціально-правових дисциплін
Навчально-консультаційного центру
Національного університету “Одеська юридична академія”
з юридичним коледжем у м. Чернівці

УДК 340.114

ІЄРАРХІЧНІСТЬ ПРИНЦИПІВ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Розкрито принцип ієрархічності, що виступає як принцип побудови системи джерел права у межах певної правової системи, зумовлюється ієрархією органів державної влади, що їх приймають, є вираженням різної юридичної сили окремих видів джерел права і пов'язаної з цим наперед встановленої співвідгледності джерел права в органічно цілісній системі.

Ключові слова: джерела права, ієрархія джерел права, нормативно-правовий акт, система юридичних джерел права, ієрархічна структура, критерії класифікації джерел права.

Регулятивна і стабілізуюча роль права можлива лише за умови існування чіткої системи джерел права. Не розрізнена сукупність актів різних органів і суб'єктів, а системно організований “нормативний масив” має перебувати в полі зору і вчених, і практиків. Тому для дослідження джерел права першочергове значення має їх розгляд як системно пов'язаних частин цілого.

У різні часи окремі аспекти цієї проблеми, а саме: поняття та значення ієрархії джерел права (нормативно-правових актів), принципи системного підходу до дослідження джерел права, типологію нормативно-правових актів та їх класифікацію тощо досліджували С. С. Алексєєв, О. Г. Мурашин, В. С. Нерсєсянц, С. В. Полєніна, Н. В. Сильченко, В. М. Сирих, Е. В. Тімашкова, А. Ф. Шебанов. На особливу увагу заслуговують праці Р. Б. Топлевського, у яких досить ґрунтовно вивчаються системні зв'язки джерел права.

Мета статті полягає у дослідженні ієрархії — принципу, що спричиняється до упорядкування взаємодії між рівнями, як руху від вищого до нижчого. В ієрархічно побудованій системі існує структурна і функціональна диференціація: кожний рівень спеціалізується на виконанні певних функцій, а вищі рівні здійснюють функцію узгодження й інтеграції.

Будь-яке системне дослідження зорієнтоване насамперед на знаходження складових частин системної цілісності, виявлення специфічних якостей кожної з частин, аналітичне вивчення взаємозв'язків частин між собою, узагальнення частин в їх якісній визначеності, що розкриває властивості системи як єдиного цілого, пізнання функціонального призначення, ролі та ефективності впливу системи і кожної її частини на середовище та зворотного впливу середовища на систему [1, с. 244-246].

Система юридичних джерел права як складноорганізована система має такі властивості:

1. Складається з багатьох різнорідних частин — підсистем джерел права — системи нормативно-правових актів, системи нормативно-правових договорів, системи правових прецедентів тощо, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам. Звичайному праву системність не властива. Його не можна назвати цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів, які б перебували між собою в певному зв'язку (взаємній підпорядкованості, координації, функціональній залежності тощо). Змістом звичайного права є звичаєво-

правові норми. Проте останні не структуровані та не пов'язані між собою, не мають логічного зв'язку, який мав би надавати їм структурної єдності. Звичай скоріше регулюють поодинокі випадки, ніж певні сфери відносин. Хоча звичаєво-правові норми можна диференціювати на специфічні групи (залежно від сфери відносин), проте всередині такої групи буде більше прогалин, ніж наповненостей. Відсутнє головне — єдність цілей та завдань правового регулювання, єдність правових принципів, що визначають сутність права, та головне, відсутня єдність системи відносин, що регулюються [2, с. 53].

2. Здатність до змін у результаті впливу як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку новоутворених джерел права; різка зміна обставин може призвести до її нестабільності, до фрагментації системи джерел права, коли частина джерел права не діє або суперечить іншій частині, паралізуючи її.

3. У процесі розвитку переходить з рівня на рівень — від звичаєвого неписаного права — до писаного права, від фрагментарних нормативних приписів через кодифікацію — до складної динамічної системи джерел права.

4. У процесі функціонування, завдяки системним зв'язкам, виявляються нові принципи, правоположення, приписи, існування яких не передбачалося у процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права.

5) Включає в себе горизонтальну та вертикальну структуру.

Вітчизняною юридичною наукою джерела права розглядаються у декількох аспектах. По-перше, у так званому матеріальному значенні під джерелом права розуміють сили або фактори, які зумовлюють виникнення, розвиток, зміст права. По-друге, у формально-юридичному (формальному) значенні джерелом права визнаються певні форми зовнішнього вираження та закріплення правових норм (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, судовий прецедент, правовий звичай тощо). Ряд правознавців поряд із матеріальними і формальними вирізняють також джерела права в ідейному (ідеологічному) розумінні, до яких відносять правосвідомість суспільства та різноманітні правові доктрини, концепції тощо [3, с. 13]. Крім того, у сучасній правовій літературі мають місце пропозиції щодо вирізнення джерела права в етимологічному, природному, соціальному, філософському та інших аспектах.

На нашу думку, проблема багатозначності поняття “джерело права” великою мірою полягає у термінологічній неузгодженості всіх існуючих на сьогодні визначень. Не складно помітити, наприклад, що значення, яке вкладається у терміни “змістовні і формальні джерела права” французькими дослідниками, або у терміни “джерела конституювання права та джерела кваліфікації права” румунськими і угорськими вченими, є, власне, тотожним щодо значення, прийнятого в українській теорії права для джерел права у матеріальному і формальному розумінні.

Водночас, відзначаючи багатозначність категорії “джерело права”, необхідно наголосити, що у найбільш широкому, загальному розумінні джерела права можуть бути охарактеризовані як причини і закономірності генезису права, а тому, на нашу думку, мають розглядатися у безпосередньому зв'язку з процесами правоутворення.

Стабільність та урівноваженість системи розглядають як основу організації та функціонування системи, що виражається, по-перше, у встановленні відносин між системою та її зовнішнім оточенням, по-друге, всередині самої системи [4, с. 27-28]. Усі елементи системи джерел права, її підсистеми мають бути врівноважені, що дозволить їй бути ефективною.

Крім того, ефективність системи джерел права безпосередньо залежить від існування зв'язків між ними: чим швидше вони з'являються і діють, тим досконаліше працює система. Система джерел права має бути стабільною, узгодженою, визначеною, що є необхідним для міцності правопорядку, єдності і дієвості. По-друге, система джерел права, її зовнішній прояв і внутрішня структура повинні відображати і відповідати в правовій державі принципу верховенства права. По-третє, система джерел права має бути доступною і зручною в користуванні, що сприяє її популяризації, точному і неухильному дотриманню правових норм, ефективному їх застосуванню. По-четверте, вона повинна бути актуальною — відповідати вимогам сучасності.

Елементи системи джерел права існують не відокремлено, а ґрунтуються на підставі юридичної сили та певних принципів, які дозволяють системі джерел права мати цілісний вигляд.

Принцип — (від лат. *principium*) — початок, те, що лежить в основі сукупності фактів, теорії, науки. У межах теоретичного пізнання принципи означають вимогу розгортання самого знання у систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають певним чином одне з одного [5, с. 519]. Принципи як вихідні основи дозволяють суб'єкту організовувати та систематизувати наукові знання, розвивати та удосконалювати їх.

На підставі аналізу наукових джерел права можна виділити такі принципи, на яких має ґрунтуватися система джерел права демократичної, правової держави: визнання та закріплення прав і свобод людини і громадянина обов'язком держави; закріплення вищої юридичної сили конституції у порівнянні із законами, а законів — із підзаконними актами. Закони мають поступатися пріоритетом перед нормами міжнародних договорів [6, с. 139].

На нашу думку, система джерел права відповідає принципам системи, що дозволяє досліджувати джерела права з точки зору внутрішньої організації та взаємодії із зовнішнім середовищем, тобто здатності виступати самостійним елементом системи більш високого порядку — правової системи. Відповідно можна вирізнити такі принципи побудови системи джерел права: структурність, системність, ієрархічність.

1. Структурність — розкриває елементний склад системи джерел права. Кожний елемент такої системи, володіючи родовими ознаками, утворює особливий вид джерел права. Види джерел права утворюють внутрішню організовану сукупність (підсистему), що набуває властивостей системного утворення. Структура (лат. *structura* — будова, розміщення, порядок) — спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. Структура властива об'єктам, що являють собою системи і виділяються шляхом встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між їх елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. Структура забезпечує збереження основних властивостей та функцій при різноманітних її змінюваннях [5, с. 611]. Структура системи джерел права — це її внутрішня будова. Структурування джерел права здійснюється як по вертикалі, так і по горизонталі.

2. Внутрішня системність структурних елементів системи джерел права, що виступають у вигляді її підсистем. Тобто система джерел права, що існує у межах тієї чи іншої національної правової системи, має у своєму складі елементи, які також можуть виступати у вигляді систем. Між системами існують певні зв'язки, що забезпечують цілісність системи та узгодженість окремих різновидів джерел права. Узгодженість досягається за рахунок взаємодії субординаційних та координаційних, функціональних та генетичних зв'язків між джерелами права, між підсистемами джерел права, що виникають у процесі функціонування системи джерел права. Виокремлення в системі джерел права окремих підсистем (нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів тощо), які в свою чергу також можуть поділятися на системи: система законів та система підзаконних нормативно-правових актів, говорить про складність та різноманітність системи джерел права, зв'язки між цими рівнями. Система юридичних джерел права постає у вигляді цілісної, органічної, самоорганізуючої системи лише тоді, коли джерела починають розглядатися в їхніх взаємозв'язках і ієрархії як певна підпорядкована цілісність, намагаючись подолати притаманні їм колізії, коли стає можливим вирізнити існування між юридичними джерелами права різних типів зв'язків. Зокрема, в системі джерел права існують зв'язки та відносини:

- між правотворчою компетенцією органів державної влади і юридичною силою джерел права та суспільних відносин, що врегульовуються за їх допомогою;
- між правотворчою компетенцією органів державної влади та змістом норм права того чи іншого виду джерел права;

· між юридичною силою джерел права та суспільними відносинами, що ними регулюються;

· між нормами права цього виду джерел права та нормами права, що містяться в джерелах права меншої юридичної сили.

3. Ієрархія — принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодії між рівнями як руху від вищого до нижчого. В ієрархічно побудованій системі існує структурна і функціональна диференціація: кожний рівень спеціалізується на виконанні певних функцій, а вищі рівні здійснюють функцію узгодження й інтеграції. Методологічна необхідність ієрархічних побудов зумовлюється потребою пізнання й управління складними об'єктами соціального порядку.

При цьому слід мати на увазі, що термін “ієрархія” застосовується виключно для характеристики системних об'єктів та явищ. Там, де немає системи, не може бути ієрархії. Але ієрархія може бути застосована не для будь-якої системи, а лише до багаторівневої. Однорівневі системи не ієрархічні. Сутність ієрархічної системи полягає в нерівності, підпорядкованості утворюючих її елементів. Тобто ієрархія джерел права — це властивість системи джерел права, що виражається у підпорядкуванні джерел нижчого рівня до джерел вищого рівня. Будь-яка норма у межах цієї системи повинна відповідати нормі джерела вищої юридичної сили. Можливі колізії між правовими актами вирішуються із позиції системності. Доктриною і законодавством у межах кожної правової системи (сім'ї) вироблені з цією метою спеціальні прийоми юридичної техніки [7, с. 265-266].

Ієрархічність виступає як принцип побудови системи джерел права у межах певної правової системи, зумовлюється ієрархією органів державної влади, що їх приймають, є вираженням різної юридичної сили окремих видів джерел права і пов'язаною з цим наперед встановленою співвіднесеністю джерел права в органічно цілісній системі.

Завдяки ієрархічному зв'язку відбувається впорядкування елементів у структурному ряду. Джерела права більшої юридичної сили містять первинні, вихідні норми, обов'язкові для джерел права меншої юридичної сили. Останні в свою чергу містять нові норми, обов'язкові для джерел права меншої юридичної сили.

На думку О. В. Тімашкової, в системі джерел права одне джерело підпорядковане іншому. Відповідно між елементами виникає залежність [8, с. 155-159]. Субординаційні відносини всередині системи джерел права виявляються в абсолютному верховенстві конституції щодо всіх нормативних правових актів і у верховенстві закону щодо всіх інших — нижчого рівня ієрархії (підзаконних) — нормативно-правових актів. Ці властивості ієрархічної побудови системи є підставою для висновку про вертикальну структуру системи джерел права.

Ідея ієрархічної побудови системи джерел права — їх вертикальний зв'язок — має значення не лише для виразу їх підпорядкованості. Ієрархічність означає і внутрішній взаємозв'язок видів джерел права. У певних випадках такий взаємозв'язок визначає втрату чинності цілих груп нижчих актів у разі відміни (або зміни) вищого акта. Крім того, встановлення відповідності може бути виражене в частковому оновленні нижчих за статусом джерел.

При побудові конкретної системи джерел права слід керуватися принципом декомпозиції системи: зростання рівня ієрархії спричиняє зростання масштабності і складності завдань, що вирішуються. Тобто будь-який нормативний акт, що займає більш високе становище порівняно з іншими нормативно-правовими актами в ієрархічній структурі законодавства, має бути одночасно й актом, що містить норми більш загального характеру.

При розгляді ієрархії джерел права важливе значення має з'ясування ієрархії норм права, співвідношення цих категорій. Вихідним є діалектичне співвідношення форми та змісту. Форма права є форма існування змісту права, засіб його організації, надання йому визначеності, об'єктивності та ієрархічності. Відповідно, з точки зору єдності змісту і форми, ієрархія юридичних норм та ієрархія джерел права будуть мати тотожне значення. При цьому юридична сила норм права, поміщених в джерелах права, похідна від рівня юридичної сили акта. Ієрархічність норм права надається їй джерелом

і нічим іншим.

Принцип ієрархії має свої особливості щодо різних підсистем джерел права. Насамперед цей тип зв'язку характерний для системи нормативно-правових актів. Ієрархічний зв'язок у цій системі є загальним і необхідним. Будь-яка держава, яка бажає бути правовою і забезпечувати реальну дію принципу верховенства права і закону, повинна не лише проголосувати принцип ієрархічної підпорядкованості нормативно-правових актів. Держава прагне також створити систему інститутів, методів, що можуть забезпечити дотримання даного принципу.

Ієрархія органів державної влади визначає й ієрархічний зв'язок нормативно-правових актів, що ними приймаються. Число елементів системи нормативно-правових актів самою системою не регулюється, а визначається критерієм класифікації — юридичною силою нормативно-правових актів. Юридична сила, у свою чергу, визначається місцем, яке займає у механізмі держави орган, що їх створює. Ієрархічний зв'язок нормативно-правових актів є визначальним моментом у характеристиці системи. Нормативні положення будь-якого акта, що вступають у суперечність із конституцією, іншими законами, мають бути скасовані, вони не є елементами даної системи, а правопорушеннями. Особливість існує щодо чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідно до ст. 9 Конституції України, якщо зміст міжнародного договору їй суперечить, його укладення можливе лише після внесення змін до неї.

Без упорядкування структурного ряду через ієрархічний зв'язок система нормативно-правових актів не була б єдиним та несуперечливим утворенням, а, відповідно, і не змогла б забезпечити ефективного регулювання суспільних відносин. Тому система нормативно-правових актів становить не просто суму нормативно-правових актів, а єдине, цілісне, несуперечливе утворення, що володіє сукупністю принципів, не характерних для її елементів окремо, поза системою.

Ієрархічна структура системи підзаконних нормативно-правових актів включає акти Президента, акти органів виконавчої влади, нормативні акти місцевих органів влади. Для них характерні:

- 1) обмеженість сфери дії кожного нормативного акта, що зумовлено як компетенцією окремого органу, так і його зв'язком з певними адміністративними одиницями;
- 2) підпорядкування актів нижчих органів актам місцевих органів вищого рівня;
- 3) підпорядкованість нормативних актів державного управління актам відповідних місцевих органів державної влади.

Система джерел права володіє всіма якостями: організованістю, цілісністю, складністю, інерційністю, що забезпечує її функціональну завершеність та визначає її місце у правовій системі.

Отже, звертаючись до джерел права з позицій цілісного і системного підходу, слід виходити з того, що формування права являє собою складний, багатоступінний процес, на кожному рівні якого діють свої, властиві тільки йому, правотворчі чинники, що виступають джерелами права. Тобто, якщо прийняти за основу, що виток, джерело права безпосередньо пов'язані з правоутворенням, то питання про те, що є джерелом права — ті фактори, що створюють зміст права, чи ті фактори, які надають праву загальнообов'язкового значення, легше розв'язати, адже і перші, і другі є джерелами права, тільки діють вони на різних етапах процесу правоутворення. Такий підхід сприяє зближенню існуючих позицій та дозволяє перейти від односторонності наукових концепцій до синтезування накопичених поглядів та знань.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що принципи побудови системи джерел права — це основи, правила побудови, які відповідно до своїх властивостей зумовлюють її розвиток і функціонування, забезпечують внутрішню єдність системи джерел права, узгодженість та ієрархічність її складових елементів. На підставі принципів системи джерел права формуються і діють та удосконалюються її підсистеми. Між останніми виникає взаємозв'язок, взаємодоповнення та взаємодія. Тобто принципи, відповідно до своїх властивостей, виконують регулюючу функцію в системі джерел права. Тому

важливим, на нашу думку, є закріплення принципів національної системи джерел права в Основному Законі — Конституції, що має найвищу юридичну силу.

Відповідно система джерел права побудована на підставі таких принципів: структурність, системність, ієрархія. За їх допомогою з'ясовуються сутність джерел права, їх внутрішня природа та організаційно-структурна впорядкованість, що дозволяє організувати структуру системи джерел права, взаємоузгодити дію її складових підсистем: системи окремих видів джерел права. Ці підсистеми мають функціонувати відповідно до принципів системи.

Виходячи з цього, систему джерел права можна охарактеризувати як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками і знаходяться у певному ієрархічному підпорядкуванні.

Список використаних джерел

1. Сырых, В. М. Логические основания общей теории права [Текст] / В. М. Сырых. — [2-е изд.]. — М. : Юстицинформ, 2004. — Т. 1. Элементный состав. — 528 с.
2. Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст. [Текст] / відп. ред. І. Б. Усенко. — К. : Наукова думка, 2006. — 100 с.
3. Косович, В. М. Джерела (форми) права — загальнотеоретична характеристика [Текст] / В. М. Косович // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (Львів, 13-14 лютого 2003 р.). — Львів, 2003. — С. 13-14.
4. Парсонс, Т. Общетеоретические проблемы социологии [Текст] / Т. Парсонс // Социология сегодня: Проблемы и перспективы. — М. : Прогресс, 1965. — С. 27-28.
5. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / [редкол. В. І. Шинкарук]. — К. : Абрис, 2002. — 746 с.
6. Общая теория государства и права: академический курс [Текст] [в 2-х т.] / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — Т. 2. Теория государства и права. — 640 с.
7. Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 2004. — 832 с.
8. Тимашкова, Е. В. Понятие и значение иерархии источников права в юриспруденции [Текст] / Е. В. Тимашкова // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: материалы межвузовской научно-теоретической конференции, Санкт-Петербург, 19 декабря 2002 г. / под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. — СПб. : Санкт-Петербургский ун-тет МВД России, 2003. — С. 155-159.

*Рекомендовано до друку кафедрою спеціально-правових дисциплін
Навчально-консультаційного центру Національного університету
"Одеська юридична академія" з юридичним коледжем у м. Чернівці
(протокол № 5 від 24 березня 2011 року)*

Надійшла до редакції 21.03.2011

Сайфулина Ю. В. Иерархичность принципов построения системы источников права

Раскрыто принцип иерархичности, который выступает как принцип построения системы источников права в рамках определенной правовой системы, предопределяется иерархией органов государственной власти, которые их принимают, является выражением разной юридической силы отдельных видов источников права и связанной с этим заранее установленной соподчиненности источников права в органически целостной системе.

Ключевые слова: *источники права, иерархия источников права, нормативно-правовой акт, система юридических источников права, иерархическая структура, критерии классификации источников права.*

Saifulina, Yu. V. The Hierarchy of Principles of Composition of the Law Sources System

The article is devoted to revelation of hierarchy principle, which acts as the principle of legal sources system construction within the limits of defined legal system, is determined by the hierarchy of state authorities, which accept them, also is the expression of different legal power of legal sources and pre-established legal sources hierarchy in the organically integral system, connected with this.

Key words: *legal sources, legal sources hierarchy, normative legal act, system of juridical legal sources, hierarchy structure, criteria of legal sources classification.*